

КРИТИЧНА РОБІТНЯ

Ольга Лучук

ПРО МИКОЛУ ГОГОЛЯ ЯК УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА

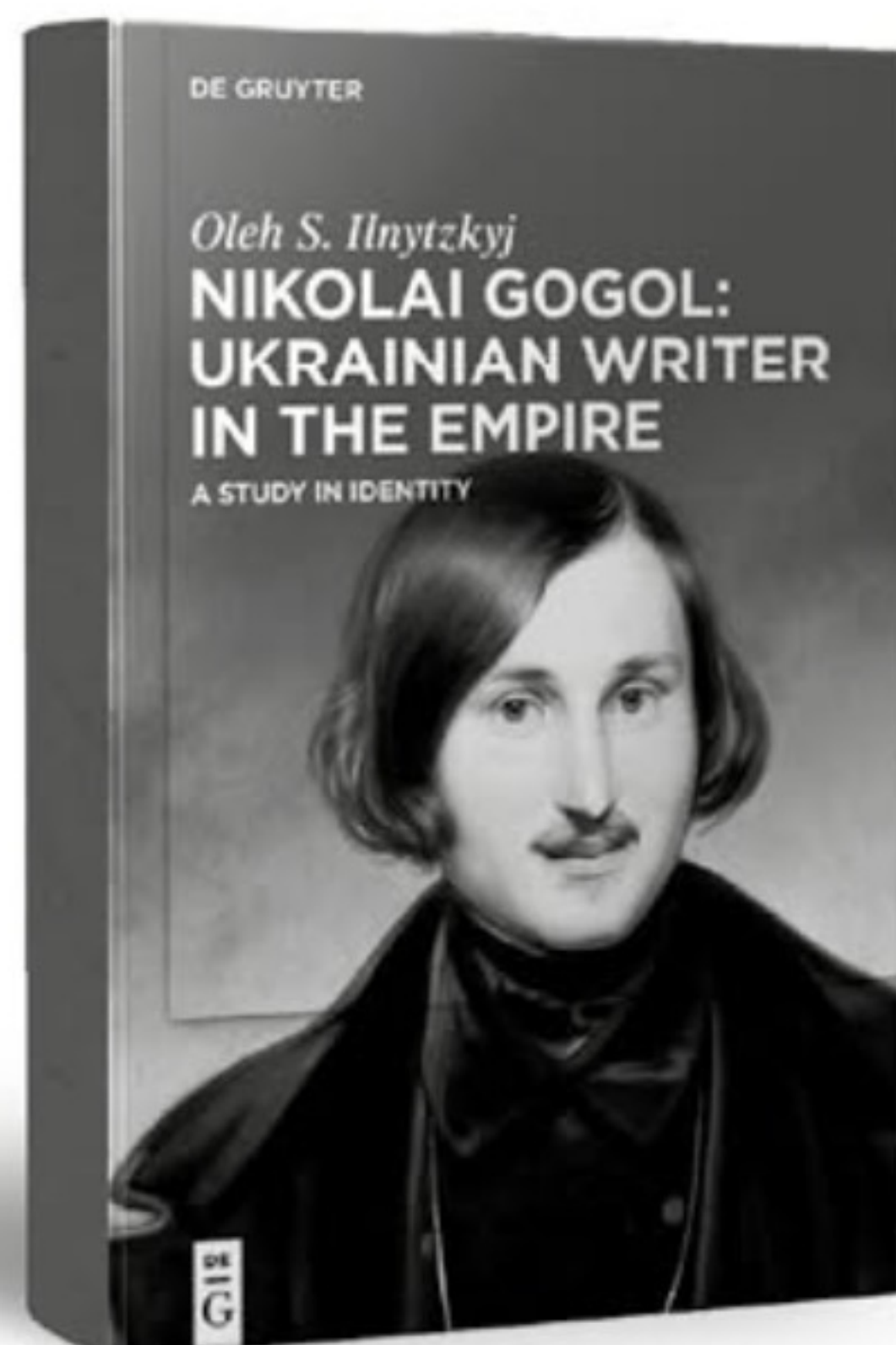

Illytzyj, Oleh S. Nikolai Gogol: Ukrainian Writer in the Empire: A Study in Identity. – Berlin; Boston: Walter de Gruyter. 2024. XI – 193 pp.

Нещодавно моя книгозбірня поповнилась цікавою й насправду захопливою книжкою. Але це ані детектив, історичний чи готичний, ані інше подібного роду «кримінальне читиво», це – видання наукове. Мова йде про нову монографію Олега Ільницького, опубліковану англійською мовою в поважному німецькому науковому видавництві «Walter de Gruyter», що спеціалізується на

виданні академічної літератури. Цей американський і канадський науковець українського походження, через що його іноді називають українським науковцем (та й він сам схильний так себе трактувати), колись випускник Нью-Йоркського та Гарвардського університетів (США), професор Альбертського університету в Едмонтоні (Канада), редактор наукових часописів «Canadian Slavonic Studies» та «East/West: Journal of Ukrainian Studies», відомий як літературознавець, що досліджує історію української літератури першої половини ХХ ст. Читачі в Україні раніше мали змогу познайомитися з його дослідженням про «Український футуризм. 1914–1930» (Львів: Видавництво «Літопис», 2003). А тепер він постає в новому амплуа – як дослідник українського літературного процесу першої половини ХІХ ст. Ба більше, ключовою фігурою цього процесу, що відбувався в умовах, як казала Ліна Костенко, «заблокованої культури», виступає Микола Гоголь.

Вже навіть назвою монографія привертає до себе увагу потенційного читача: «Nikolai Gogol: Ukrainian Writer in the Empire: A Study in Identity» – «Микола Гоголь: український письменник в [російській] імперії. Аналіз ідентичності». Теза про Миколу Гоголя як українського письменника, звісно, не нова, однак поки що не стала аксіоматичною в жодному академічному дискурсі. Як видається, нова студія Олега Ільницького може

допомогти розставити крапки над «і» в цьому складному питанні нашого літературного, культурного й навіть державно-політичного розвитку. Адже в монографії, що підсумовує довголітню працю дослідника в цій царині (перші його публікації з'явилися понад двадцять років тому, наприклад, «Гоголь і постколоніальний контекст», 2000), докладно проаналізовано, як Гоголь сам усвідомлював свою українську ідентичність, як його українське коріння взаємодіяло з імперською кар'єрою, врешті, як його творчу особистість було перетворено на емблему російської імперської культури. Ця наукова студія важлива не лише для науковців.

Дослідження складається з шести розділів, причому «Вступ» (або «Пролог») і «Кода» (або «Епілог») є інтегральними частинами його композиційної структури, відповідно – це «Розділ 1» (с. 1–36: «Introduction») і «Розділ 6» (с. 158–170: «Coda: Gogol, Ukrainian Writer in the Empire»). Крім того, книжка містить ще таку – неодмінну для західного наукового видання – рубрикацію: «Подяки» (с. VII: «Acknowledgments»), «Транслітерація» (с. IX: «A Note on Transliteration»), «Бібліографія» (с. 171–185: «Works Cited») і «Показчик імен і назв» (с. 187–193: «Index»).

У «Вступі» автор згадує про своє «перше знайомство» з Гоголем. Воно відбулося під час його студій з русистики в Гарвардському університеті наприкінці 1970-х років. Уже тоді майбутній літературознавець замислився над «українською спадщиною» великого письменника. Але до реалізації цього давнього задуму, який полягає у трактуванні Гоголя як українського, а не російського письменника, дійшло щойно через багато десятиліть.

Хоча біографія Гоголя не становить безпосереднього предмету дослідження, однак автор вважав за потрібне зупинитися на «біографічному моменті» (с. 5–7: «The Life»), оскільки це тло було визначальним для становлення Гоголя як письменника. Тут окреслено давню козацьку старшину, що в нових імперських умовах перетворилася на московське дворянство, подано в хронологічній послідовності публікацію тих творів Гоголя, що перетворили його на письмен-

ника світової слави. Окремо розглянуто проблему «російської» ідентичності Гоголя (с. 8–11: «The Problem with 'Russian Identity'»). Ця «ідентичність», на справедливу думку дослідника, була сформована ззовні, позаяк у випадку Гоголя, зважаючи на його могутній творчий потенціал як письменника, для всієї імперської культури важливо було, щоб його сприймали не як одного з-поміж багатьох українських російськомовних письменників (як, скажімо, Василя Наріжного чи Ореста Сомова), а саме як «російського» письменника в «російській» літературі.

Зважаючи на таке «рецептивне поле», Олег Ільницький звернув особливу увагу на той момент, яку роль відігравала Україна в конструюванні «російської ідентичності» (с. 11–15: «Ukraine in the Construction of 'Russian Identity'»), а також на ті «українські сили», що були причетні до творення «імперської культури» (с. 15–24: «Ukrainians in Imperial Culture»). Загально кажучи, так звана «російська ідентичність» – це такий «імперський концепт», до творення якого парадоксальним чином долучилися й українці. У цих параграфах дослідник, як сам зазначає, повною мірою використав напрацювання своїх попередників, що зберігають актуальність і донині. Зокрема, мова йде про дві студії: перша – українською мовою: «Україна в російському письменстві, 1801–1850» Василя Сиповського, видана під егідою ВУАН ще 1928 року, друга – мовою англійською: «Український вплив на російську культуру, 1750–1850» Девіда Сондерса («The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850»), видана 1985 року під егідою Канадського інституту українознавчих студій. Отже, «український вплив» означає, що українські традиції (історія, культура, мова, література, освіта) мали значний і тривалий вплив на формування та розвиток «російської культури». Цей вплив був багатогранний і проявлявся в різних сферах, зокрема в літературі та освіті. Українські письменники, філософи та вчені, що погодилися працювати в Московії, принесли туди західноєвропейські ідеї та освітні стандарти, таким чином формуючи – від самого початку – «загальноросійський культурний простір». Таким чином, російська

культура розвивалася не ізольовано, а найперше завдяки культурному донорству з боку України, особливо після приєднання Гетьманщини до Московії. Йдеться про той внесок, який згодом був знівельований в рамках імперської політики.

Щоб краще окреслити суперечливий характер «літературного ландшафту» імперії і щоб увиразнити свої міркування про Гоголя в цьому контексті, Олег Ільницький пропонує незвичний термін «imperial letters», який можна потрактувати як «імперський літературний простір». Цей простір був «гетерогенний і динамічний», адже містив у собі «цілий спектр національних голосів» (докладніше див. с. 24–27: «Gogol in Imperial Letters»). Наймогутнішим, звісно, був «український голос» Миколи Гоголя. Мова йде про «українську ідентичність» письменника. Саме цей факт є ключем до розуміння тих «соціальних перешкод», які вплинули на його творчий шлях і літературну кар'єру (основні параметри цих «перешкод»: колоніальний статус України, російський імперіалізм та автократія у формі східної деспотії). Адже Гоголь жив і творив у самодержавній імперії, де українська мова та культура зазнавали утисків, а можливості для українського митця реалізуватися поза «російським культурним центром» (Санкт-Петербургом) були сильно обмежені. Крім того, «кар'єрний вибір», тобто використання російської мови та орієнтація на «російську» чи то пак «імперську» літературну традицію, був часто необхідною умовою для публікації, успіху та визнання. Іншими словами, твори Гоголя, наповнені українськими темами, фольклором і світоглядом, були – через згадані соціальні перешкоди – «відфільтровані» для російськомовної аудиторії. Це все докладно окреслено в параграфі «Гоголь та українська ідентичність» (с. 27–30: «Gogol and Ukrainian Identity»).

У зв'язку з цією проблемою Олег Ільницький окремий параграф свого «Вступу» присвячує аналізу Гоголевої ідентичності в наукових студіях американської славістики Едити Бояновської (с. 30–36: «Gogol's Identity in the Work of Edyta Bojanowska»). Мова йде про монографію «Микола Гоголь: між україн-

ським і російським націоналізмом» («Nikolai Gogol: Between Ukrainian and Russian Nationalism», 2007), в якій було здійснено «ревізію русифікованого образу» Гоголя. Ця праця своєю чергою справила значний вплив на погляди професора Ільницького щодо «національної ідентичності» (саме так, видається, найкраще перекласти термін «nationality») Миколи Гоголя. Згадана монографія, на справедливу думку Олега Ільницького, встановлює «нові стандарти» в західному академічному дискурсі, змінює «правила гри» і стає новою відправною точкою для подальших дискусій. Студія його попередниці, як пише сам науковець, – це «ідеальне тло» для його власних інтерпретацій.

Відштовхуючись від напрацювань Едити Бояновської, Олег Ільницький розгортає свою концепцію про ідентичність Гоголя, причому – на відміну від своєї попередниці – пропонує не розділяти його на письменника «українського» (в творах на українську тематику) і на письменника «російського» (яким постає Гоголь у «петербурзьких текстах» і навіть у «Мертвих душах»). Отож, у наступному розділі свого дослідження науковець аналізує «Український дебют Гоголя та його присвоєння росіянами» (с. 37–51: «Gogol's Ukrainian Debut and Appropriation by Russians»). Тут мова йде про ранній період творчості Гоголя, найперше про його збірку «Вечорниці на хуторі біля Диканьки» (1831–1832), коли він – як «Пасічник Рудий Панько» – увійшов у літературне життя Санкт-Петербурга. Його «Вечорниці», які за браком такого явища в загальноімперському контексті були названі «Вечорами», створили йому славу екзотичного – «малоросійського» – автора, адже опубліковані твори були присвячені виключно українській тематиці. Щоправда, перший рецензент «Вечорниць» (Ніколай Полевой) зазначав, що автор цієї книжки беззастережно «москаль» (тобто «московського походження»), який як «самозванець» прагне долучити себе до популярної тоді в імперській культурі «малоросійської школи». Але наступні рецензенти (зокрема, Василій Ушаков) схилилися до думки, що автор «Вечорниць» належить до представників «автономної літератури мало-

росіян», а відтак – це український культурний феномен (докладніше про це у підрозділі «Реакція росіян» – «The Russian Reaction», с. 37–41).

Цю тезу, звісно, підхопили українські земляки Рудого Панька, які беззастережно вказували на його українську «національну тотожність» (у тогочасних термінах – «народність»). У підрозділі «Реакція українців» (с. 41–49: «The Ukrainian Reaction») Олег Ільницький зупиняється на важливій постаті тогочасного літературного процесу: це – Андрій Стороженко, який під псевдонімом А. Царинний видав дуже прикметну брошуру з майже бароковою назвою: «Думки українця після прочитання повістей Пасічника Рудого Панька, виданих у книжці під назвою «Вечорниці на хуторі під Диканькою», і рецензія на них» (Санкт-Петербург, 1832). Звісно, етнічна приналежність Гоголя була подана в тогочасній термінології («малоросіянин»), та й «Вечорниці» були «Вечорами». Автор рецензійної брошури вказав ще на двох українських письменників, які працювали в російській літературі: це – Василій Наріжний (згадано його роман «Бурсак») та Антоній Погорільський (мовилося про його роман «Монастирка»). Цікаво, що деякі московські літератори, приміром, Євгеній Баратинський, первісно приписували Гоголеві «Вечорниці» саме А. Погорільському, авторів «Двійника» та «Монастирки». Ці автори ще до Гоголя представляли Україну як культурно цілісний простір із героїчним минулим, часто створюючи несприятливий контраст із сірою, «невмитою» Московією. А «Вечорниці» закріпили цей публічний успіх на загальноімперському рівні, здійснений, по суті, на основі української культури.

Щоправда, тут же не забарилася й «імперська реакція» («Присвоєння росіянами» – «Russian Appropriation», с. 50–51). Відбувся процес асиміляції та «переосмислення» Гоголя російською (читай: імперською) культурою та й державою загалом. Цей процес розвивався у двох напрямках: суспільному та індивідуальному. Адже сам Гоголь, пишучи російською мовою українські твори, прагнув успіху в імперській столиці й через це свідомо пішов на «самомаскування» своєї

української ідентичності. Він зіткнувся з вимогами імперської еліти створити «ідеальний портрет» Великоросії (чи то пак Московії) й одночасно затерти свою прихильність до Малоросії (чи то пак України). Тому його «українські твори», коли Гоголь відкрив своє обличчя, перетворилися на «екзотику» для російської публіки, на «етнографічний казус» російської літератури і перестали розглядатися в ракурсі культури української. Відтак російська імперська, а згодом і радянська, і новочасна московська пропаганда канонізували Гоголя як «виключно російського класика», замовчуючи його українське коріння, ідентичність і – треба сказати – знакове місце в розвитку нової української літератури. Його твори були піддані імперській «літературній вівісекції» для підтримки ідеології «вічної єдності» московитів та українців під московським правлінням та виправдання імперської (московської) експансії. Отже, твори Гоголя та його самого було вилучено з українського контексту та включено до російського культурного пантеону.

Увесь цей процес Олег Ільницький називає «false narrative» («фальшивий наратив»), що можна потрактувати як «неправдиву оповідь» або як «викривлену історію». Ще краще сказати, що мова йде про хибну «ідеологічну конструкцію», що подається як «істина». Докладний та аргументований опис цього процесу допитливий читач знайде у третьому розділі монографії – «Витворення “російського” Гоголя» (с. 52–81: «Constructing a ‘Russian’ Gogol»; це «False Narratives 1»). Тут проаналізовано формування та ідеологічну інтерпретацію образу Миколи Гоголя як «виключно російського класика», що применшує або й цілком ігнорує його українське походження та національну ідентичність. Такий «образ Гоголя» був сконструйований російською імперською культурою. Ця «культурна політика» була частиною ширшої імперської політики, спрямованої на асиміляцію та інтеграцію української культурної спадщини в «російський дискурс», і центральною постаттю в такому контексті виступає, звісно, сам Гоголь.

Монографія містить ґрунтовний аналіз ще однієї «хибної конструкції», тієї ідеоло-

геми, що зашморгом стискає і звужує цілісне сприйняття Гоголя. Це відбувається у п'ятому розділі, де проаналізовано «Міф про "русифікованого" Тараса Бульбу» (с. 115–157: «The Myth of a 'Russified' Taras Bulba»; це «False Narratives 2»). Цей розділ – зразок докладного текстологічного аналізу, який спростовує традиційне уявлення про те, що друга (розширена, 1842 року видання) редакція повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба» є «русифікованою» і має виразно великодержавний (імперський) характер. На думку московських і західних русистів, у другій редакції «Тараса Бульби» Гоголь відрікся від «українського патріотизму», який був притаманний першій редакції 1835 року, і перетворив свій твір на прославу «російського націоналізму», підкреслюючи ідею «великої росії» та підпорядковуючи їй українську самобутність. Натомість Олег Ільницький обґрунтовує протилежну думку. «Тарас Бульба», незважаючи на зміни, внесені в другу редакцію, зосереджений-таки на «ідеї України» та «козацькій нації», витoki якої письменник добачав у Київській Русі, яку він жодною мірою не ототожнював з тією державою, в якій доля судила йому жити і творити. Адже в повісті «Тарас Бульба» означення «руський» («русский» – в Гоголя, «Russkii: Russian or Rus'ian?» – в Ільницького) стосується не «великоросів», а українців – як спадкоємців Київської Русі чи то пак Давньої України-Русі (про ці та інші слова-означення з ідіолекту Гоголя докладно мовиться в параграфі «Ідеологічно навантажені терміни» – «The Ideologically Loaded Terms», с. 130–154). Ба більше, переписуючи «Тараса Бульбу», Гоголь взорувався на українські козацькі літописи, включно з «Історією Русів», що замикає собою давню традицію козацького літописання. А відтак, на справедливу думку дослідника, мова про «русифіковану» версію «Тараса Бульби» – це давня вигадка московської пропаганди, необачно повторювана як на Заході, так і в Україні.

Четвертий розділ монографії – «Двобій дискурсів: національний versus наднаціональний» (с. 82–114, «Dueling Discourses: National vs. Supranational»), зважаючи на цілісну композицію дослідження, можна

потракувати як інтермедію, що окреслює той загальний контекст, у якому виникли й реалізувалися «фальшиві наративи». У цій інтермедії описано боротьбу між двома основними типами «дискурсів». Перший з них, як подає наш автор, наднаціональний: «Російські дискурси східнослов'янської єдності» (с. 85–95, «Russian Discourses of East Slavic Unity»). Александр Пипін, Дмитрій Овсянко-Куліковський та інші московські літератори (читай: пропагандисти) вдалися до ідеологічних інтерпретацій, щоб обґрунтувати антиісторичну ідею про те, що московити («великороси») та українці («малороси») є по суті єдиним народом і творять нероздільну спільноту. (Тут у дужках треба додати, що – як самі добре знаємо з новочасної історії – цей концепт навіть тепер є ключовим елементом рашистської зовнішньої політики та імперської ідеології). Натомість другий тип дискурсу, який репрезентують Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов та інші, – національний: «Українські контр-дискурси східнослов'янської відмінності» (с. 95–111, «Ukrainian Counter-Discourses of East Slavic Difference»). Саме цей тип дискурсу заперечує московську тезу про «східнослов'янську єдність», підкреслюючи унікальність і самобутність української нації. До цього дискурсу дослідник справедливо зараховує й Гоголя – як українського «історика», тобто письменника-белетриста, творчість якого зосереджена на українській тематиці (с. 97–100).

Олег Ільницький згадує про своїх попередників, які досліджували «неосяжну роль» («the immense role»), яку відігравала українська культура та історія в житті й творчості Миколи Гоголя. Загалом це вісім імен (с. 8, «Вступ»): П. Куліш, В. Перетц, В. Шенрок, П. Филипович, В. Гіппіус, Ю. Луцький, Ю. Барабаш, Е. Бояновська, до яких автор монографії долучає ще з десяток інших, які вряди-годи додавали свою помірну лепту до цієї проблематики, наприклад, про «Гоголя і українську ніч» (як-от Євген Сверстюк), або про «Українізми в мові М. Гоголя» (як-от Василь Чапленко). З-поміж цих дослідників тільки двоє, а саме Юрій Луцький та Едита Бояновська, належать до того академічного дискурсу, що й монографія Олега Ільниць-

кого. На цих літературознавців, звісно, є поклики, причому згадувана вже монографія американської дослідниці про «український/російський націоналізм» Гоголя цитується значно частіше, адже, як знаємо, саме ця монографія була певним «каталізатором ідей» для професора Ільницького. Тим часом на піонерську студію Юрія Луцького «Між Гоголем і Шевченком» («Between Gogol' and Ševčenko: Polarity in the Literary Ukraine, 1798–1847»), яка в західній славистиці започаткувала новий – «український» – погляд на Гоголя, наш автор покликується лише в контексті «дихотомії» українського літературного процесу першої половини XIX ст. (с. 27–28, параграф «Гоголь і українська ідентичність»).

На цьому моменті варто зупинитися докладніше, адже саме в студії «Між Гоголем і Шевченком» було вперше висвітлено процес виникнення модерної української свідомості, «полюсами» якої в першій половині XIX ст. стали Гоголь і Шевченко: перший був представником «традиційного малоросійства», а другий – «новітнього українства». Отже, літературні шляхи цих двох українців ішли в протилежних напрямках, але в рамках одного процесу. Для Олега Ільницького, як і для багатьох інших дослідників, це вже беззаперечний факт, власне після того, як його опрацював Луцький, монографія якого заклала основи щодо зміни ракурсу в оцінці Гоголя. Треба сказати, що монографія Луцького йшла до англомовного реципієнта непростими шляхами, адже доводилося долати усталені в західній славистиці стереотипи, накинені російською пропагандою.

Тепер уже добре відома історія видання монографії «Між Гоголем і Шевченком», адже свого часу в серії «Colloquia Epistolaria» (Харків: Видавництво «Акта», 2014) було опубліковано листування Юрія Луцького та Омеляна Пріцака, левина частка якого (понад три десятки листів зі збережених 50-ти) присвячена власне виданню згаданої монографії Луцького. Річ у тім, що ця «студія в англійській мові», над якою науковець працював у другій половині 1960-х років і яка була першою спробою проаналізувати «українсько-російську тематику» в ракурсі

«інтелектуальної історії» України першої половини XIX ст., була відкинута Видавництвом Торонтського університету, як писав Луцький у листі до Пріцака від 16 травня 1969 року, «за “український національний ухил”, що є нонсенс» («Colloquia Epistolaria», с. 3). Цікаво, що це рішення «було взяте на підставі однієї лише рецензії російського професора» (там само). Відтак Луцький надіслав рукопис до Видавництва Принстонського університету, але без особливої надії, що там його монографію надрукують. Справді, відповідь не забарилася, адже вже наприкінці липня того-таки 1969 року Луцький написав Пріцаку, що йому відмовили в Принстоні («Colloquia Epistolaria», с. 13: «Їхня відмова основана на доволі дивних причинах, а побажання, щоб я шукав видавця в ССРСР, треба вважати за комічне»). Тому Луцький звернувся до Пріцака за порадою в цій делікатній справі. Тим часом Пріцак, одержавши «ксерокс-примірник» монографії Луцького, «зараз взявся її читати <...> і був цілком вполонений нею» («Colloquia Epistolaria», с. 5: лист від 20 травня 1969). «Ваша монографія, – писав у вище цитованому листі Пріцак Луцькому, – це серйозний вклад в історію нашого літературознавства <...>. Тому я певен, що вона зможе бути включена до нашої українознавчої серії» (там само). Хоча позитивну рецензію майже відразу написав професор Гарвардського університету Віктор Вайнтрауб, але проминуло ще два повні роки, поки нарешті ця піонерська монографія Луцького вийшла друком наприкінці 1971 року в академічному видавництві («Wilhelm Fink Verlag») у Мюнхені – як восьмий том «Гарвардської серії українознавчих студій» («Harvard Series in Ukrainian Studies»). Треба також зазначити, що перу цього дослідника належить ще одна праця, яка додає свою лепту до української ідентичності Гоголя, а саме: «Страждання Миколи Гоголя, відомого також як Ніколай Гоголь» («The Anguish of Mykola Hohol a.k.a. Nikolai Gogol», 1998).

І насамкінець дещо про «Епілог» до монографії Олега Ільницького. Згідно з аргументами науковця, з якими можна цілком погодитися, Микола Гоголь – це беззаперечно

український письменник, дарма що свої твори писав мовою російською. Ба більше, це останній український російськомовний письменник, адже після Гоголя – саме внаслідок того, що його перетворили на ікону імперської («російської») культури, – українським письменником може вважатися тільки той, хто свої писання творить мовою українською. А питання, яке дослідник поставив наприкінці «Епілога»: «Чи можуть росіяни сприйняти українського Гоголя?» (с. 170: «Can Russians embrace a Ukrainian Gogol?»), нехай залишається без відповіді, адже нам насправді байдуже, що думають про Гоголя на північних болотах. Тут значно більше важить той факт, що тривалий і значною мірою заполітизований дискурс про національну ідентичність Гоголя врешті – на основі докладного аналізу «конфлікту інтересів» – розв’язано на користь ідентичності української, що, звісна річ, є нездоланим викликом для традиційної «російської» (байдуже, чи імперської, чи новочасної) культурної парадигми та її свідомих чи несвідомих адептів у світі.

Наприкінці хочу вказати на ще одну тенденцію. «Український Гоголь» англійською мовою (йдеться про дослідження

канадських та американських науковців) довго торував свій шлях до західного читача. Як знаємо, монографія Юрія Луцького «Між Гоголем і Шевченком» вийшла друком щойно через сім років після написання (1965/1971). Ще довшим був шлях до читача українського. Щойно через 27 років ця монографія в українському перекладі Ростислава Доценка була опублікована в серії «Українська модерна література» (Київ: Видавництво «Час», 1998). Щодо монографії Едити Бояновської «Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом» можна сказати, що їй пощастило більше, адже англomовне дослідження вийшло друком на початку 2007 року, а вже через неповних сім років було опубліковане в українському перекладі Андрія Бондаря (Київ: Видавництво «Темпора», 2013). Пам’ятаючи про цю позитивну тенденцію, що простежується в нашому науковому дискурсі та книговидаванні, хочу висловити побажання, щоб читачі в Україні не надто довго чекали на знайомство з підсумковою студією Олега Ільницького про українську ідентичність Миколи Гоголя – в перекладі рідною мовою.

м. Львів

ДОРОГІ ДРУЗІ!

В умовах війни держава не має можливості підтримувати літературно-мистецькі журнали.

Тому вся надія на Вас – давніх друзів і шанувальників «Дзвона». Тільки передплата гарантує надійне тривання нашого часопису – як променя світла і надії у нашій жорстокій військовій дійсності.

БУДЬМО РАЗОМ!